

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.2>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЩОДО КРИТЕРІЇВ ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ

Бондарчук Я.П.,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
e-mail: ya.bondarchuk@donnu.edu.ua

Бондарчук Я.П. Окремі питання щодо критеріїв правомірного обмеження принципу свободи.

Стаття присвячена дослідженню змісту та особливостей реалізації принципів та критеріїв обмеження свобод людини. Автор робить висновок, що принцип свободи має вивчатись через виміри: аксіологічний, теоретичний та прикладний. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Теоретичний вимір передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його пізнати і більш гармонійно реалізувати у правовідносинах. Прикладний вимір передбачає вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження.

У статті зазначається, що принцип пропорційності означає, що обмеження свободи може бути лише засобом, а не метою, свобода завжди є вищою цінністю для права і її обмеження як кінцева мета недопустимі, а лише як регулятивний засіб для забезпечення права і свобод, національної безпеки, охорони здоров'я, громадського порядку тощо. Принципу суспільного добробуту як критерій обмеження свободи є складнішим, адже мають місце дві доктрини: класичний лібералізм, який ставить свободу понад усе і обмеження втручання держави, і соціальний лібералізм, який наполягає на добробуті всіх, а тому більш активному втручання держави у економічне життя суспільства. Автор доходить висновку, що обмеження свободи має відповідати загальним суспільним інтересам в економічній, соціальній та політичній сферах.

Автором наголошується, що обмеження принципу свободи є зменшенням його обсягу, але не звуження змісту. Обмежуючи свободу зміст її залишається незмінним, інакше вона втратить свою правову цінність. У статті наводиться авторське визначення обмеження принципу свободи як законного втручання з боку держави у можливості особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб. Автором наголошується, що одна з ключових проблем реалізації заходів обмеження свободи людини – це надмірність. Важливий суспільний інтерес дозволяє задля його досягнення обмежувати свободу, однак при цьому можуть постраждати інші інтереси та цінності. Тут мають діяти принципи мінімального можливого обмеження та пріоритетної суспільної цінності.

Ключові слова: принципи права, свобода, принцип свободи, обмеження свободи, обмеження прав і свобод, критерії обмеження прав і свобод.

Bondarchuk Ya.P. Some issues regarding the principles and criteria of lawful restriction of human freedom.

The article is devoted to the study of the content and peculiarities of implementation of the principles and criteria for limiting human freedoms. The author concludes that the principle of freedom should be studied through the following aspects: axiological, theoretical and practical. The first one involves maximum absolutisation of the principle of freedom for its further deployment in social relations. The theoretical dimension involves the study of the specifics of the content, types, features, and nature of freedom as a legal principle, which allows for a better understanding of it and its more harmonious implementation in legal relations. The practical dimension involves studying the problems of implementing the principle of freedom, the degree of its presence in various branches of law, and the specifics of its restrictions.

The article notes that the principle of proportionality means that restriction of freedom can only be a means, not an aim, freedom is always the highest value for law and its restrictions as the ultimate goal are inadmissible, but only as a regulatory means to ensure rights and freedoms, national security, healthcare, public order, etc. The principle of public welfare as a criterion for restricting freedom is more complicated, since there are two doctrines: classical liberalism, which puts freedom above all else and limits state intervention, and social liberalism, which insists on the welfare of all and therefore more active state intervention in the economic life of society. The author concludes that restrictions on freedom must be in the general public interest in the economic, social and political spheres.

The author notes that limitation of the principle of freedom is a reduction of its scope, but not a restriction of its content. By restricting freedom, its content remains unchanged, otherwise it will lose its legal value. The article provides the author's definition of restriction of the principle of freedom as a lawful interference by the State with the capabilities of a person, which is expressed in setting limits for a possible model of behaviour in a certain territory, individually or for certain groups of persons. The author emphasises that one of the key problems with the implementation of measures restricting human freedom is excessiveness. An important public interest allows for the restriction of freedom to achieve it, but other interests and values may suffer. The principles of minimum possible restriction and priority social value should apply here.

Key words: principles of law, freedom, principle of freedom, restriction of freedom, restriction of rights and freedoms, criteria for restriction of rights and freedoms.

Постановка проблеми. Свобода є фундаментальною засадничою правовою категорією, навколо якої розгортається вся правова реальність. Тому принцип свободи має особливе ціннісне та регулятивне значення для права. Свобода є категорією, яка присутня у всіх правових процесах як певний обсяг можливостей людини. Таким чином велике значення для формування та функціонування правової системи має принцип свободи у вигляді певної її міри, що передбачає необхідність обмеження. Такі заходи мають значну правову цінність, однак вимагають особливої уваги з боку дослідників та законодавців. Отже, питання правового обмеження свободи людини, його критеріїв має є надзвичайно актуальним, особливо у нинішні складні часи збройного конфлікту, який переживає Україна.

Метою статті є дослідження змісту та особливостей реалізації принципів та критеріїв обмеження свобод людини.

Стан опрацювання. Питаннями вивчення критеріїв обмеження принципу свободи займаються наступні вітчизняні науковці: А. Мерник, М. Савчин, О. Осинська, А. Стрекалов, Т. Цувіна, Т. Кірієнко та інші, однак додаткових досліджень потребує узагальнення змісту та критеріїв обмеження правового принципу свободи.

Виклад основного матеріалу. І. Шульган вказує на дві класичні сторони свободи: «У вказаному аспекті право на особисту свободу можна розглядати як право на такий стан, при якому людина може розпоряджатися собою, своїм тілом, психікою, мораллю, безпекою на власний розсуд, обмежуючись лише правами інших осіб. Недоторканність передбачає такий стан, при якому не допускається ущемлення моральної, фізичної та інших цінностей людини шляхом примусу з боку держави, посадових осіб та інших громадян. Отже, свобода та особиста недоторканність, двоєдина основа психофізичної цілісності та автономії особистості» [1, с. 44]. У класичних вченнях свободу поділяють на позитивну, тобто свободу діяльності, активну свободу, та «свободу від», тобто негативну свободу, що передбачає обмеження впливу на особу. Наявність та баланс цих двох свобод формує характер правової системи та дух законів загалом. Чим більше держава утримується від впливу на особу, тим більше позитивної свободи ми маємо. Наявність особистих можливостей передбачає відсутність вищої сили та влади для їх обмеження. Отже, наявність свободи сама по собі передбачає взаємообмеження між учасниками правового спілкування для її збереження, більша свобода одного учасника тягне за собою меншу свободу іншого, що має тенденцію до етатизму чи правової ентропії (права сили).

Обмеження свободи є складною мірою, а тому самі заходи обмеження теж потребують обмежень. Як слушно зауважує М. Сельгелід: «Відповідно до цієї концепції ступінь виправданості заходів обмеження свободи залежить від рівня ризику та потенційної тяжкості шкоди іншим» [2; 3]. Отже, обмеження свободи для сучасної демократичної ліберальної правової системи завжди є ризиком, щоб зберегти задекларовані правові цінності, а відтак виникає питання доцільності і

виправданості такого ризику. Обмеження свободи не може розумітись як її скасування. Аналогічно стоїть питання із заподіянням відповідної шкоди, що завдає обмеження свободи, вона теж має бути допустимою з точки зору сучасних правових цінностей. Сюди ж відноситься так званий принцип презумпції свободи, за яким особа має бути на свободі поки уповноважені органи не доведуть необхідність обмеження чи позбавлення її волі. На наш погляд цю презумпцію можна розглядати не лише у контексті кримінального покарання, а і як загальний регулятивний принцип: людина має бути вільною поки не буде в законному порядку доведена необхідність обмеження або позбавлення її свободи. Розширення змісту цієї презумпції обумовлене тим, що свобода може бути обмежена не лише у порядку кримінального провадження, але й, наприклад, в умовах воєнного чи надзвичайного стану, або взагалі як регулятивний інструмент у галузях публічного права.

Цікавою є позиція стосовно обмеження прав та свобод Конституційного суду України: «Скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена» [4]. Положення щодо ототожнення скасування та ліквідації свободи є абсолютно справедливим, однак дещо дискусійним виглядає розуміння обмеження прав та свободи як звуження змісту та обсягу. Поза всяким сумнівом обмеження свободи означає запровадження меж саме для обсягу, а не для змісту. У цьому тлумаченні з одного боку вказується що сутність змісту свободи не може бути порушена, однак законним обмеженням може бути звуження змісту. Відтак виникає логічне питання, чи є звуження змісту його порушенням? Порушення змісту є будь яка заперечення загальновизнаного розуміння свободи. Однак звуження змісту теж цілком може бути таким запереченням. Обмеження принципу свободи цілком допускається як регулятивний інструмент за певних обставин, однак навіть ці обмеження мають свої межі і не можуть спотворювати принцип свободи як ключову правову цінність. Отже, можна дійти висновку, що обмеження принципу свободи це зменшення його обсягу, але не звуження змісту. Важливим є під час впровадження обмежень свободи, щоб результат цих обмежень не став загальним правилом, а якщо звзвити зміст свободи, тоді і її обмеження стануть розумітись як загальне правило та мета, що обов'язково призводить до тоталітарних наслідків.

Саме поняття та зміст обмеження свободи потребує свого уточнення, адже дещо відрізняється від обмеження прав. Варто звернути уваги на узагальнення, яке виконали А. Мерник щодо трактування вітчизняними науковцями обмеження прав та свобод: «М.В. Савчин визначає обмеження прав і свобод людини, як втручання публічної влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону, яким запроваджуються певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів з метою захисту національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я інших людей, авторитету правосуддя [6, с. 291]. Інші автори, О.В. Скрипнюк, М.Ф. Селівон, А.Є. Стрекалов, О.В. Козир, О.В. Осинська, І.Ю. Філіп, під обмеженням прав і свобод людини розуміють законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету і територіальної цілісності або громадського порядку, ... [7, с. 5]. Останні, під обмеженням прав і свобод пропонують розуміти правомірне, цілеспрямоване кількісне та якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих моделей поведінки, правомочностей, які складають основне право особи, з боку інших осіб [8, с. 3; 5, с. 51]. Варто зазначити, що категорії суб'єктивне право та свобода багато в чому є тотожними, однак доктринально принцип свободи стосується передусім можливостей людини, а поняття права людини стосується також і їх меж. Обмеження прав може розумітись як звуження їх змісту, однак таке трактування не зовсім стосується поняття свобода. Закон має надавати особі свободу максимально можливу для підтримки правопорядку. Обмежуючи свободу, наприклад, під час застосування покарань зміст її залишається незмінним, інакше вона втратить свою регулятивну цінність. Поняття «позбавлення волі» означає як раз позбавлення цієї головної правової цінності – свободи. Інша справа, коли мова іде про взаємне обмеження свободи, а також про масові заходи обмеження свободи під час надзвичайних станів. У такому випадку здійснюється не применшення і не звуження змісту, а встановлення певних меж для можливостей людини, її поведінки задля певної

особливої цінності: громадський порядок, захист та охорона прав, охорона здоров'я, національна безпека тощо. Обмеження свободи допустиме лише як впорядкована вимушена, обґрунтована міра, без якої не можна обійтись, що не стосується звуження змісту чи її применшення. Обмеження свободи під час воєнного стану встановлюють межі для типових моделей поведінки для мирного часу. Отже, на підставі викладеного можна дійти наступного висновку. *Правове обмеження принципу свободи – це законне втручання з боку держави у можливості особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб.*

Варто звернути увагу і на приписи Загальної декларації прав людини щодо підстав обмеження свободи, зокрема, ст. 29 «...передбачає можливість такого обмеження, встановлюючи при цьому, що при реалізації своїх прав і свобод людина повинна піддаватися тільки тим обмеженням, які встановлені законодавством з метою забезпечення визнання і поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [5, с. 51]. Отже, маємо підставу законності, але сама законність може також носити різний характер, а тому встановлені додаткові критерії: повага до свободи інших, вимоги моралі, громадський порядок, демократичний устрій. Таким чином маємо уже конкретні критерії для обмеження принципу свободи. Обмеження свободи має обов'язково корелюватись із парадигмою прав людини, а саме повагою до прав інших. Наприклад, обмеження чи позбавлення волі має застосовуватись внаслідок порушення прав. Вимоги моралі передбачають, що обмеження свободи не має бути аморальним та зберігати гуманне обличчя. Забезпечення громадського порядку справді передбачає обмеження певних можливостей людини, зокрема, що стосується масових заходів. Ключовим критерієм у цьому випадку виступає кореляція обмежень і демократичного суспільного ладу, оскільки навіть такі вкрай важливі підстави обмежень свободи як національна безпека не можуть виправдати ліквідацію демократичних інститутів як ключового надбання цивілізації.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод також виокремлює підстави для обмеження свободи людини, а саме: «...які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і суспільного спокою, з метою попередження злочинів, захисту здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб» [5, с. 51; 9]. Отже, бачимо доволі схожі підстави. На першу позицію поставлені саме демократичні цінності, оскільки саме вони і містять у собі всі решта парадигмальних основ сучасного права. Критерій національної безпеки також є виключним, оскільки за умов її загрози постає питання існування державності як такої, що наразі переживає Україна. Відтак обмеження свободи в умовах збройного конфлікту є неминучим, хоча також має бути контрольованим.

Варто виділити наразі ключові критерії для обмеження принципу свободи, які слугують орієнтиром для міжнародних судових інституцій: «Що стосується умов обмеження прав і свобод людини і громадянина, то тут із загального списку існуючих виділяють три основні. По-перше, це передбаченість законом можливості обмеження реалізації права. По-друге, необхідність у демократичному суспільстві. По-третє, легітимність мети такого обмеження. Тобто, з'ясовуючи, чи було правомірним втручання держави у конкретне право, Європейський суд з прав людини завжди перевіряє дотримання зазначених умов. Яскравим прикладом виступає рішення у справі «Savin v. Ukraine» від 18.12.2008 р. ЄСПЛ, яке вказує, що втручання у права, гарантовані статтею 8 Конвенції, є неправомірним, якщо воно здійснюється не «згідно з законом», не відповідає законним цілям і не може вважатись «необхідним у демократичному суспільстві» [10, с. 17–25]» [5, с. 51]. Отже, постає ще один важливий критерій обмеження свободи – це пропорційність, або відповідність заходів заявленій у законі меті. У зв'язку з цим, національним законодавством передбачений широкий перелік можливих обмежень свободи, однак разом з тим він не є абсолютно необхідним. Держава не має обов'язково впроваджувати всі можливі заходи під час воєнного стану, а лише ті, що необхідні для досягнення законної мети. Саме тому тривалість комендантської години може варіюватись, обмеження свободи пересування також тощо.

Варто звернути окрему увагу на зміст принципу законності під час обмежень принципу свободи, що передбачає: «...по-перше, суворе дотримання всіх необхідних правових процедур при введенні обмежень; по-друге, змістом даного принципу, є вимоги, що містяться в міжнародних та внутрішньодержавних нормативно-правових актах і документах про те, що обмеження повинні бути «передбачені законом». У рішенні по справі «The Sunday Times v. the United Kingdom» від 26.04.1979 р. Європейський суд зазначає, що поняття «передбачене законом», яке міститься в

Конвенції, не лише вимагає, щоб оскаржувані заходи були закріплені в національному праві, але й передбачає, що законодавство має бути достатньою мірою доступним, надавати особі можливість передбачати наслідки, тобто повинно бути сформульоване достатньо чітко, щоб дозволити людині узгоджувати з ним свою поведінку» [5, с. 52; 11; 12]. Справді впровадження заходів обмеження свободи людини як правило передбачає особливу процедуру. Наприклад, такі обмеження передбачаються законом. Однак категорія закон може трактуватись вузько як акт ВРУ, або широко як будь який, в тому числі підзаконний нормативно-правовий акт. У таких випадках вимагається офіційне тлумачення норм. Також важливою ознакою є передбаченість законом обмежувальних заходів. Сам припис Конституції, що та чи інша свобода може бути обмеженою, не є абсолютною не означає її обмеження на власний розсуд окремої посадової особи. Перелік таких заходів має бути вичерпним і міститись у окремому законі. Однак навіть цих двох позицій задля реалізації принципу законності при впровадженні обмежувальних заходів замало. Довершує ці ознаки критерій правової визначеності, тобто доступності змісту закону для розуміння людиною. Звісно незнання закону не звільняє від відповідальності, однак і сам закон має бути зрозумілим та не двозначним для сприйняття.

Т. Кірієнко узагальнює принципи обмеження свобод людини: «...перший принцип, згідно з яким вжиті заходи щодо забезпечення безпеки не можуть обмежувати всі наявні в людини права і свободи, особливо коли йдеться про такі основоположні, як право на життя... По-друге, оскільки досліджувана тема ґрунтується на проблемі співвідношення публічних і приватних інтересів, не можна не вказати на принцип пропорційності, основне призначення якого – це регламентація відносин між поставленою метою і засобами та способами її досягнення. По-третє, звертаючись до означених вище міжнародних конвенцій, можна поспостерігати, що обмеження прав і свобод передбачається як захід, що сприяє добробуту суспільства. Виходячи з цього, серед принципів варто виокремити принцип економічної ефективності. Під ним у цьому контексті ми розуміємо раціональність введених обмежень, що вводяться, з економічного погляду, щоб вони не приносили більшої шкоди, ніж загроза, проти якої вони спрямовані» [13, с. 122]. Справді щодо першого принципу, то дійсно з точки зору обмежень, не всі права та свободи підлягають таким заходам. З позиції змісту принципу свободи цей критерій може бути сформульований як недопустимість абсолютного обмеження свободи. Позбавлення волі як санкція, все ж зберігає обмежену свободу для ув'язненого у вигляді особистого простору та обмежених можливостей пересування та приватності. Загальні обмеження свободи під час надзвичайних ситуацій також не можуть бути абсолютними, виходячи із засадничого характеру самого принципу (без свободи право неможливе). Принцип пропорційності означає, що обмеження свободи може бути лише засобом, а не метою. Мається на увазі, що свобода завжди є вищою цінністю для права і її обмеження як кінцева мета недопустимі, а лише як регулятивний засіб для забезпечення права і свобод, національної безпеки, охорони здоров'я, громадського порядку тощо. Що стосується принципу суспільного добробуту, то ситуація значно складніша, адже мають місце дві доктрини: класичний лібералізм, який ставить свободу понад усе і обмеження втручання держави, і соціальний лібералізм, який наполягає на добробуті всіх, а тому більш активному втручання держави у економічне життя суспільства. Отже, може дійти висновку, що обмеження свободи має відповідати загальним суспільним інтересам в економічній, соціальній та політичній сферах.

Конституційний суд України наступним чином трактує критерій пропорційності: «Обмеження конституційних прав обвинуваченого повинно відповідати принципу пропорційності: інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям» [14]. Отже, важливо розуміти, що навіть критерії охорони прав, власності, громадської безпеки не є абсолютними, оскільки вони мають відповідати соціальній меті. Обмеження свободи не може бути антигуманним, навіть задля національної безпеки. Обмежити свободи людини можна лише заради самої людини, тобто заради суспільства загалом та його інтересів. Наприклад, тоталітарні заходи можуть навести громадський порядок та забезпечити національну безпеку, однак він не є допустимим, тому що не є суспільно корисним.

Висновки. Принцип свободи має вивчатись через виміри: аксіологічний, теоретичний та прикладний. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Теоретичний вимір передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його

пізнати і більш гармонійно реалізувати у правовідносинах. Прикладний вимір передбачає вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження.

Обмеження принципу свободи є зменшенням його обсягу, але не звуження змісту. Обмежуючи свободу зміст її залишається незмінним, інакше вона втрачить свою правову цінність. Правове обмеження принципу свободи – це законне втручання з боку держави у можливості особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб. Одна з ключових проблем реалізації заходів обмеження свободи людини – це надмірність. Важливий суспільний інтерес дозволяє задля його досягнення обмежувати свободу, однак при цьому можуть постраждати інші інтереси та цінності. Тут мають діяти принципи мінімального можливого обмеження та пріоритетної суспільної цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шульган І. Деякі аспекти забезпечення права на свободу та особисту недоторканність *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. № 4 (32), 2021. С. 43–48.
2. Cameron J, Williams B, Ragonnet R, et al. Ethics of selective restriction of liberty in a pandemic *Journal of Medical Ethics* 2021;47:553-562.
3. Selgelid, M.J. 2009. “Pandethics.” 123 (3):255–259. URL <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7118760>.
4. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005.
5. Мерник А.М., Радченко Я.М. Принцип законності обмеження прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2020. С. 50–53.
6. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
7. Осинська О.В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.
8. Стрекалов А.Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
10. Дахова І.І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 4. С. 17–25.
11. Справа *The Sunday Times v. the United Kingdom* від 26.04.1979 р
12. Цувіна, Т. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*, (4), С. 373–379.
13. Кірієнко Т.П. Принципи обмеження прав і свобод крізь призму забезпечення безпеки людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Том 1 № 81 (2024). С. 116–124.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м’якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004.